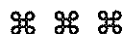

הרב משה ישמח

סדרם של הארבעה צריכים להודות

ראשי-פרקים

- א. סדר המקראות
- ב. הסדר בברייתא
- ג. הסדר בתוספתא
- ד. הסדר בהלכת הרמב"ם
- ה. אחרית דבר: יש סדר למקרא ולמשנה

מזמור קז בתהלים הוא המקור להלכה המובאת בשו"ע או"ח סי' ריט, המחייבת את היחיד להודות על הצלתו הניסית בברכת הגומל. במזמור זה מדובר בארבע קבוצות בני אדם שהיו בסכנה וניצלו בדרך נס בחסדי ה', ועל כך הם מודים לה', מרוממים ומהללים אותו בקהל-עם.¹ סדר הניצולים המודים במזמור זה ודאי איננו מקרי, מה עוד שסדרם משתנה מהמקרא לברייתא שבברכות נד, ב, שאותה מביא רב יהודה, ואולי בשמו של רב,² וכן לתוספתא.³ כבר תמה על כך החת"ם סופר (שו"ת או"ח סי' נא): "אמנם דוד המלך ע"ה סידרם ברוח הקודש בסידור אחר, ואנחנו לא נדע...".⁴ הרמב"ם (הל' ברכות יח, שינה שוב, הן מדברי משורר תהלים והן מדברי חז"ל. האמנם אין סדר לא למקרא ולא לדברי חז"ל?

א. סדר המקראות

- הסדר במזמור תהלים הוא:
- (1) הולכי מדבר (פס' ד-ט)
- (2) אסירים (פס' י-טז)
- (3) חולים (פס' יז-כב)

- 1 לפי רש"י בפירושו למזמור, כל הארבעה צריכים להודות. אבל לפי רד"ק וראב"ע, רק יורדי ים חייבים להודות, כי רק אצלם נאמר "וירוממוהו... יהללוהו" (פס' לב).
- 2 לפי כ"י מינכן והערוך בערך ארבע: רב יהודה. לפי הדפוסים, וכן מובא באוצר הגאונים: אמר רב יהודה אמר רב.
- 3 תוספתא עתיקתא מסכת שמחות זוטרתי, מחברת ב-ג, עמ' 32, מהדורת חיים מאיר הורביץ, פרנקפורט, תרמ"ט. מופיעה גם אצל גינזברג, GBONICA, ניו יורק, תרס"ט, עמ' 272.
- 4 ענן, ראש הקראים, בספר המצוות שלו, העתיק את הסדר שבתנ"ך, כפי שמביא ר' בנימין מנשה לויך באוצר-הגאונים, ברכות, חלק התשובות, עמ' 1298, הערה ג.

(4) יורדי ים (פס' כג-לב)

יש פרשנים הסבורים כי זהו מזמור המתאר מאורע או מאורעות בתולדות ישראל. לפי גישה זו מדובר, ככל הנראה, בסדר כרונולוגי. כך מציע ר"א (=?) המובא בפירושו של מהר"ר יוסף יעבץ, שמדובר בגאולת מצרים, והסדר הוא:

(א) יתעו במדבר'-מסעי בני ישראל במדבר.
(ב) יושבי חשך וצלמות' (=בית האסורים) - בני ישראל משועבדים וכלואים במצרים.

(ג) יכל אוכל תתעב נפשם' (=חולים) - חלו מחמת קושי השעבוד במצרים.

(ד) יורדי הים' - זבולון ודן, שבארץ עסקו באניות

דווקא לפי פירוש זה אין התאמה בסדר הכרונולוגי של המאורעות, שהרי (א) מקומו במקום שלישי, לאחר (ב) ו(ג).⁵

לפי המלבי"ם בא המזמור לתאר את שיבת ציון מגלות בבל,⁶ ומדברי המאירי (המובאים בפירושו של ר' יוסף יעבץ), מדובר ב"גאולה מזו הגלות" (הנוכחית), או כפי שניסח זאת ספורנו, שמזמור זה יישמע מפי העתידים להיגאל לעתיד לבא, "שיראו מלחמת גוג ומגוג". כך מביא גם ר' יוסף יעבץ בשם 'הכת השלישית', שמזמור זה הוא שירתם של הנגאלים מארבע הגלויות (או: המלכויות). ואכן בתפארת-הגרי"ז (יאדלער, עמ' צז) מוצא המחבר רמזים במזמור לבבל, למדי, ליוון ולאדום.

המשותף לכל הפירושים הללו הוא שמדובר במזמור על גאולתם של כלל ישראל, ולא של היחיד בלבד.⁷

קבוצה אחרת של פרשנים רואה במקרים שהוזכרו במזמורנו צרות שונות של היחיד, ועל פי זה מבארים את סדר המזמור. רב האי גאון מבאר שהסדר הוא

5 מהרש"א בברכות מייחס דווקא את הסדר שבברייתא (ולא את זה שבכתובים!) לסדר גאולת מצרים.

6 יש מי שהסביר שהמזמור מתאר את הדרך מבבל לא"י, והיו ביניהם גם חולים ואסירים שהשתחררו ויהודים שבאו מעבר לים. ראה פי מלצר, פני ספר תהלים, מוסד הרב קוק, תשמ"ג, עמ' רצב-רצג. וראה גם ש' ויסבליט, "מזמור קז בתהלים - הד לשיבת ציון", בית מקרא, שנת לד/ב (קיו), טבת-אדר תשמ"ט.

7 כך משמע גם מלשון מדרש שוחר טוב וילקוט המכירי למזמורנו: "גאולי ה' - ישראל שנגאלו ממצרים ושעתידים להגאל לעתיד לבא...". בימינו הנהיגה הרבנות הראשית לישראל לפתוח במזמור זה את תפילות ליל העצמאות. תקנה זו מתאימה לפרשנות השמה את המזמור בפי הציבור, ולא דווקא היחיד.

יורד לפי **מִידַת הַשְּׂפִיחוֹת**. נסיעה בים היא הדבר הנדיר ביותר.⁸ בתוספות בברכות נד, ב מובא שסדר הכתובים מדורג לפי **רמת הסיכון ובסדר יורד**. הראי"ה קוק⁹ ביאר שהסדר במקראות הוא לפי **סדר תיקון האדם והשפעת הדברים** על חינוכו להכרת טובה על חסדי ה': "התיקון המדיני" (=החברתי), המתייחס אל הולכי מדבר, מאפשר את יתר התיקונים וגם קודם במעשה, על כן חובה להקדימו. אחריו בא "התיקון המוסרי הכללי", המתייחס אל יושבי בית האסורים. אחר כך תתאפשר ההטבה הגופנית, המתייחסת לחולה התרפא. או אז תחדלנה התלוונות על "המצב הטבעי הכללי" המסומל ביורדי ים. במסגרת זו ניתן לבאר שהקדמת הולכי המדבר ואסירים לחולים וליורדי ים נובע מכך שהשניים הראשונים הם סכנות הקיימות בתחום יחסי אדם עם החברה, שכן התועה במדבר מסתכן בהיותו רחוק מישוב בני אדם, והאסיר – הלא החברה היא ששללה ממנו את חרותו. השניים האחרים – חולים ויורדי ים – סכנתם היא מצד איתני הטבע.

ניתן גם להבחין בסדר הנראה **כמבנה פיאסטי**, אשר בו שני הקיצוניים (מס' 1 - הולכי מדבר - ומס' 4 - יורדי ים) מכניסים את עצמם לסכנה **מְרֻצָּנִים**, לצורך עסקיהם, ואילו שני האמצעיים (מס' 2-3: השבויים והחולים) - הסכנות באו עליהם **בעל כורחם**, "כיסורי חינוך מתוך תעיות"¹⁰. נוסף ונבחין עוד בין שני הקיצוניים, אשר הראשון בהם (הולכי מדבר) סכנתו גם **מידי אדם** (שודדים, נוסף לחיות ורעב וצמא), ואילו האחרון (יורדי ים) סכנתו **משמים** בלבד (סערה). במקביל, גם שני האמצעיים אינם שווים, שהרי מס' 2 (בית אסורים) הוא סכנה מידי אדם (הקב"ה גירה בו אויבים ונשבה על ידם) ואילו מס' 3 (חולי) הוא סכנה מידי שמים.¹¹

8 דברי רב האי גאון מובאים באוצר הגאונים למס' ברכות עמ' שנג. ב Geonica של גינזברג, נ יורק, תרס"ט, עמ' 272 בשם רב נסים גאון. וכן בערוך השלם (קאהוט, ערך 'ארבעי, עמ' ע"ד), וכן מביא הראב"ה והרד"ק (בפסוק ג). ש"ד גויטיין (עיונים במקרא, הוצ' יבנה, ת"א, תשכ"ג, עמ' 160) מוסיף שנדירות הנסיעה בים נרמזת ע"י הסימניות שבפיסקה של יורדי ים, שהרי כבר ביאר רש"י (במדבר י, כז) שהסימניות רומזות "לומר שאין זה מקומו". על הסימניות ראה מנחת-שי במזמורנו, והשווה ר"ש ליברמן, יונית ויוונות בארץ ישראל, עמ' 178-181 והביבליוגרפיה המצויינת בהערה 39 שם. יצוין כי בעניין הסימניות נקטו מדפיסי תנ"ך קורן בשיטת המסורה לעומת הבבלי ראש השנה יז, ב.

9 בסידור עולת ראייה, כרך ב עמ' תעד ועני עוד הערות ה"ר צבי יהודה הכהן קוק, שם.

10 ציטוט מהרב שמשון רפאל הירש.

11 ציטוט משו"ת חתם-סופר, או"ח סי' נא.

המלבי"ם מבאר שסכנות המדבר (מס' 1) והים (מס' 4) הן צרות 'מחנכות' שנתהוו כדי **שישוב האדם אל ה'**, ולא בשל עוונות מסויימים, אלא בשל מצב כללי. לעומתן, בית אסורים (מס' 2) וחולי (מס' 3) הם צרות **הנגרמות ע"י עוונות** האדם – ולגביהם הדבר מפורש בכתוב: "כי המרו אמרי אלי" (פס' יא); "ומעוונותיהם יתענו" (יז). ההבדל בין שניהם הוא שבבית האסורים העונש הוא מייד ובבת אחת, ובחולי הוא בא בהדרגה (החולי).

אם באנו לדרג את הסיכון שיש בכל אחד מארבע צרות אלו, הרי שלפי הרד"ק (פסוקים ג, יז) המבאר שהיזעקה' המוזכרת אצל האסיר (פס' יב) ואצל החולה (יט) הינה חלשה מהיזעקה' הנזכרת אצל הולכי המדבר (ו) ויורדי הים (כח), ממילא מדבר וים באים לציין **סכנות גדולות יותר**. אין הדברים תואמים למה שכתבו בעלי התוספות, שהובאו לעיל, שסדר הכתובים הוא רמת סיכון בסדר יורד. אולם לפי דירוג זה (מדבר וים מסוכנים ממאסר ומחולי) יש לבאר גם את ההבדל בין 'ישועה' שנאמרה לגבי בית האסורים (יג) וחולי (יט) לבין 'הצלה' שנאמרה לגבי מדבר (ה) והוצאה' ביחס ליורדי ים (כח).

ב. הסדר בברייתא

הסדר בברייתא המובאת בבבלי ברכות נד, ב הוא:

1. יורדי ים

2. הולכי מדבר

3. חולים

4. אסירים

רב האי גאון, שביאר שהסדר במזמור הוא סדר השכיחות, ביאר שהסדר בברייתא הוא לפי **רמת הסיכון בסדר יורד**. בעלי התוספות הפכו את הדברים, ולדידם הסדר במזמור הוא לפי רמת הסיכון, ובברייתא – לפי **סדר השכיחות**.¹² הם לא ביארו מדוע יש לראות סיכון גדול יותר בים (לפי רה"ג) ומאידך גיסא מדוע יש לראות את הימצאותו של אדם באותם מקומות כשכיחה יותר (לפי רבנותם).

12 כבר העיר הגר"י בהערותיו בגליון השי"ס לברכות, ששיטת רבנו תם היא (וכך גם בבבא-קמא ב,א לפירוש מהר"ם, ובשבת ב,א) שהסדר אצל חז"ל הוא לפי מידת השכיחות. אולם, השווה ר"ת בבא קמא (שם): לפי סדר הפרשה (ז). וראה ריב"א, שבת (שם): 'הוצאה חביבא ליה לאקדומי'. 'חביבות' אין לה לכאורה מאומה עם שכיחות.

אמנם בעל ה"פרישה" (או"ח סי' ריט) ביאר שלפי ר"ת אמנם יורדי ים והולכי מדבר' הם בסכנה גדולה, אבל לאחר שנמלטו ממנה והגיעו ליבשה או לישוב שוב אינם סובלים שום צער, בניגוד ליחולה' וליחבוש'. לפי רב האי גאון כיוון שרוב החולים נרפאים ורוב השבויים משתחררים (אולי בגלל מתן ממון, כדברי מעדני-יו"ט על הרא"ש), לכן אין הם נתונים בסכנה כמו יורדי ים והולכי מדבר. עדיין ביאורו צריך עיון, שהרי לפי ר"ת (=תוס') צריך היה הסדר להיות במזמור שבי-חולי-מדבר-ים, בהדרגה יורדת לפי רמת הסיכון. ההבדל בין שתי תפיסות אלו בולט בטבלה הבאה:

		רמת סיכון בסדר יורד		שכיחות בסדר יורד	
		רה"ג (ברייתא)	ר"ת (ברייתא)	רה"ג (מזמור)	ר"ת (מזמור)
1	מדבר	ים	ים	מדבר	ים
2	שבי	מדבר	מדבר	שבי	שבי
3	מחלה	מחלה	מחלה	מחלה	מחלה
4	ים	שבי	שבי	ים	ים

כאמור, הראייה קוק ביאר את סדר המזמור כך שהסכנות הבאות מצד חברת בני האדם (מדבר ושבי) קודמות לסכנות שבאות מצד איתני הטבע (מחלה וים). בתוך כל קבוצה מאלה יש לראות סכנה כללית אשר בה האדם המסתכן אינו בודד (מדבר וים) וסכנה פרטית לאדם המסתכן בלבד (שבי ומחלה). לפי זה הברייתא מקדימה **הסכנות הכלליות** (ים ומדבר) ל**פרטיות** (מחלה ושבי), ובתוך כל קבוצה סכנת הטבע (ים ומחלה) קודמת לסכנת החברה (מדבר ושבי). מיון שונה של סוגי הסכנות וסידורם למדנו מדברי המהר"ל (נתיבות עולם, מהדו' האניג, לונדון, ח"א עמ' קיז), והוא הסדר שבברייתא. לפיו ארבע הסכנות נחלקות לסכנות האורבות לו לאדם **מן החוץ** (ים ומדבר), אשר מהן האחת היא פעילה (גלים שוטפים בים), והשנייה היא סבילה (העדר תנאי חיים במדבר). קבוצה השנייה היא סכנות הנשקפות לו **מידי אדם** (מחלה ושבי) – אחת מידיו של המסתכן עצמו (מחלה), והשנייה מידי בני אדם אחרים (שבי). האלשיך (ויקרא ז) רואה את הסדר לא בהתאם למידת הסכנה שבה מצוי האדם, אלא בהתאם לזמן שבו בא האדם להודות על הצלתו. יורדי הים והולכי המדבר אינם ממתנינים להודות עד שיגיעו ליעדם הסופי, ואילו חולים ואסירים לא יודו אלא כשיצאו לחלוטין מכלל סכנה, וכדברי הברייתא: "חולה שנתרפא... שיצא מבית האסורים" – "עת תושלם יציאתם ורפואתם."

אפשר שדברים אלו מקבילים לדברי רב האי גאון ורבנו תם באשר לרמת הסיכון, אלא שלפי האלשיך הקדימה הברייתא את הסכנות הפחותות (ים ומדבר) שבהם ניתן לצאת מכלל סכנה גם אם אין יוצאים לחלוטין מן המקום. ואם כן, בעוד שלפי רה"ג ור"ת הסדר הוא לפי רמת סיכון **בסדר יורד**, הרי לפי האלשיך הסדר הוא **סדר עולה**.

ואולי, אדרבא, בסכנות גדולות - ים ומדבר - מקצת הצלה אף היא הצלה, ויש כבר מקום להודאה. לא כן בסכנות קטנות יותר. לפי זה, הסדר של רמת הסיכון - גם לפי האלשיך - הוא **סדר יורד**.

ייתכן שסדר הברייתא מוכתב מסדר המשנה שעליה היא, הברייתא, באה להוסיף. המשנה (הנמצאת בבבלי ברכות נד, א) מונה את ברכת עושה מעשה בראשית (שבח) שמברך הרואה (1) ימים ו(2) מדבריות. אח"כ היא מונה את (3) ברכת הטוב והמיטיב (שבח) על לידה, ולבסוף את (4) תפילת הנכנס לכרך ויוצא ממנו (הודאה). כנגד ארבעה אלו מונה הברייתא את הארבעה שצריכים **להודות**. היא פותחת בעוברי ימים (1) והולכי מדבריות (2) במקביל לסדר שהביאה המשנה באשר לברכת עושה מעשה בראשית; ממשיכה במחלה (3) במקביל ללידה (יולדת היא בבחינת 'חולה', לפחות בקשר לדיני שבת ויוהכ"פ). יציאתו של אדם מבית האסורים (4) דומה לכניסתו (או ליציאתו) מהכרך.

ג. הסדר בתוספתא

לשון התוספתא היא:

- מנין שהחולים חייבים להתודות? ת"ל.... (תהלים קז, יז).
 מנין שהולכי מדבריות חייבים להתודות? ת"ל.... (ד)
 מנין שאסורין חייבים להתודות? ת"ל.... (ו)
 ומנין שאף יורדי הים חייבים להתודות? ת"ל.... (כג) - זו משנת ר' עקיבה.
 ר' אליעזר אומר: אין הדברים הללו אמורים אלא כנגד גאולותיהם של ישראל, שנאמר (קז, ב) "יאמרו גאולי ה' אשר גאלם מיד צר ומארצות קבצם" -
 "תעו במדבר" (ד) - זו גלות עילם וחברותיה.
 "אילים מדרך פשעם" (יז) - אלו יושבי א"י שהן דומים לחולים.
 "יושבי חשך וצלמות" (ו) - אלו יושבי כפרים [כרכים?] שהן דומים לאסורים.
 "יורדי הים באניות" (כג) - זו גלות רומי וחברותיה.

הסדר בתוספתא (ובהשוואה לזה שבמזמור ולזה שבברייתא) הוא אפוא:

	רבי עקיבה	רבי אליעזר	במזמור	בברייתא
1	חולים	הולכי מדבר	הולכי מדבר	יורדי ים
2	הולכי מדבר	חולים	אסירים	הולכי מדבר
3	אסירים	אסירים	חולים	חולים
4	יורדי ים	יורדי ים	יורדי ים	אסירים

הסדר בו נקט ר' עקיבה דומה לזה שבמזמור, אלא שהוא מקדים את החולי לשאר המסתכנים. יתכן שנקודת המוצא שלו היא השאלה "מנין שהחולים חייבים להתודות?" שהיא מעניינה של מסכת שמחות, ומכאן ואילך סמך על הסדר הנקוט במזמור תהלים. עיקר עניינה של מסי' שמחות הוא החולה, כתב ר' חיים מאיר הורוויץ, מהדיר התוספתא העתיקה.

ר' אליעזר, שלא כברייתא וכו' עקיבה, אינו דן בהלכותיו של החייב בהודאה, אלא במצבו של עם ישראל בכל אחת מגלויותיו, החל בגלות בבל וחורבן בית ראשון וכלה בחורבן בית שני וגלות רומי. הקבלתו את גלות בבל (עילם) להולכי מדבר נובעת כנראה מדימויו את גלות בבל לגלות מצרים, שהגאולה ממנה באה ע"י היציאה למדבר. אפשר שגם הגלות האחרונה, גלות רומי נדמתה לו לגלות הראשונה, גלות מצרים, וזו האחרונה התאפיינה ע"י הירידה לים (ים סוף). שני המאורעות הנזכרים בתווך - החולי והשבי - הלא הם סדר יציאתם של ישראל לגלות, שהחלה במצור ובחולי בתוך הערים הנצורות, ואח"כ ביציאה לשבי.

יתכן עוד שר' אליעזר שמר על אותו סדר שבברייתא - מדבר-חולי-שבי - והדבר היחיד שראה לנכון הוא לסיים בירידה לים - אולי משום שהירידה לים היא שיאה של הגאולה ממצרים (השווה לדבריו בהגדה של פסח: "במצרים לקו ארבעים מכות, ועל הים לקו מאתיים מכות"), ואולי משום שהוא שהיה מתלמידי רבן יוחנן בן זכאי, ראה את הובלת השבויים והגולים באניות לרומי, וכמותואר בבבלי גיטין נח, ב על ארבע מאות הבנים והבנות שנישבו לקלון והטביעו עצמם בים. ואכן, בלשון זו סיים ר' אליעזר את דרשתו: "יורדי הים באניות - זו גלות רומי וחברותיה."

ד. הסדר בהלכת הרמב"ם

הרמב"ם שינה בכל מכלל מהסדר שנקטו בו כל קודמיו.¹³ סדרו הוא: חולי-שבי-ים-מדבר. לא ברור אם לדעתו זהו סדר השכיחות, ובעקרון קיבל את

13 לא זכיתי להבין את דברי הר"י אריאלי בעיניים-למשפט, שהרמב"ם "נקט הסדר שבמקרא..."

הסדר הראוי לפי התוספות; או שזהו סדר הסיכון, דהיינו: בעקרון כדעת רב האי גאון. ואפשר שהרמב"ם משלב בדבריו עקרונות שונים, למשל: צועד בעקבות הברייתא שיש בה שני 'צמדים': ים-מדבר, חולי-שבי - אולם מקדים חולי-שבי לפני ים-מדבר בשל מידת השכיחות של סיכונים אלה.

אמנם הרב יצחק אריאלי כתב בעיניי-למשפט הארוך על מס' ברכות, שיש נפקא מינה להלכה בהקדמת סיכון אחד למשנהו. לדעתו, הקדמת יורדי הים במזמור לשאר נובעת מכך שלגבי אלה נאמר בכתוב "וירוממוהו" במקום "ויזבחו" שנאמר בשאר, ולכן הקדימום, לומר לך שלא לדייק מהכתוב שאלה אינם מביאים קרבן (כמו שדייק בעל חת"ס, שירידה לים אינה מחייבת קרבן). אולם לא נראה שיש נפ"מ להלכה בסדר הבאת הדברים בברייתא או בהלכת הרמב"ם. אפשר שזה עצמו מה שרצה הרמב"ם להשמיענו: אין סדר למזמור ואין סדר למשנה, אף לא לברייתא ולא לתוספתא.

אמנם, יש גורסים בדברי הרמב"ם 'ההולכי דרכים' (במקום: 'ההולכי מדבריות'), וכן כתב המאירי: 'כל הולך בדרך יכול לתעות'. לפי זה, זוהי הרחבה של החיוב שלא נזכרה במפורש במקורות, ולכן שמרה הרמב"ם לסוף. עד שם הלך הרמב"ם בעקבות סדרו של ר' עקיבה: חולי-שבי-ים. ועדיין אפשר לטעון שלרמב"ם הייתה גירסה שונה, או מקור אחר מאלו שהגיעו לידינו (עיי' ראה ב"ז בנדיקט, הרמב"ם ללא סטייה מן התלמוד, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשמ"ה).

ה. אחרית דבר: יש סדר למקרא ולמשנה

כבר לימדונו בעלי התוספות בתחילתן של כמה מסכתות (עיי' למשל בריש מס' בבא-מציעא) שבכל מסכת צריך להבין את סדרה ומקום הבאתה בסך כל המסכתות, למרות שמצד ההלכה אין סדר למשנה ואין מקום לדייק הלכות מסדר זה. נראה שכך הוא הדבר בכל רשימת דברים, ובמיוחד במקום שאנו מוצאים הבדל בסדר הבאתם של אותם דברים בין המקורות השונים.

דוגמא לחובת השמירה על הסדר יש לנו במשנת אבות, שזהו הדבר המיוחד את החכם מהגולם, שהוא עונה על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון. ועיי' עוד דברי ר' שמעון המובאים בברייתא בראש-השנה יח,ב באשר להבדל בינו לבין ר' עקיבא ברשימת ארבע הצומות: "שאני אומר על ראשון-ראשון ועל אחרון-אחרון, והוא אומר על ראשון-אחרון ועל אחרון-ראשון."